

**Swoboda przerywania ciąży jako
element konstytucyjnego standardu polityki
publicznej we Francji – nowelizacja
Konstytucji V Republiki w 2024 r.
z perspektywy konstytucjonalizacji polityki**

Freedom to terminate pregnancy as part of the constitutional standard
of public policy in France – amendment to the Constitution
of the Fifth Republic in 2024 from the perspective
of constitutionalisation of politics

Свобода прерывания беременности как элемент конституционного стандарта
публичной политики во Франции – поправка к Конституции Пятой Республики
от 2024 года с точки зрения конституционализации политики

Свобода переривання вагітності як елемент конституційного стандарту
державної політики у Франції – поправка до Конституції П'ятої Республіки 2024
року з точки зору конституціоналізації державної політики

ŁUKASZ JAKUBIAK

Dr hab., prof. Uniwersytetu Jagiellońskiego

e-mail: lukasz.jakubiak@uj.edu.pl, <https://orcid.org/0000-0001-6219-8161>

Streszczenie: Artykuł jest poświęcony nowelizacji konstytucji V Republiki Francuskiej, w wyniku której wpisano do tego aktu prawnego gwarancję dopuszczalności swobodnego przerywania ciąży. Modyfikacja została przyjęta w 2024 r. z inicjatywy obozu prezydenckiego wspierającego Emmanuela Macrona. Autor stawia hipotezę, że przyjęcie tej ustawy konstytucyjnej może być postrzegane jako forma tzw. konstytucjonalizacji polityki, zjawiska traktowanego tu jako zawężanie zakresu możliwych alternatyw w obszarze danej polityki publicznej ze względu na określone brzmienie nowo dodanych przepisów konstytucyjnych. Zwrócono uwagę na fakt, że taka konstytucjonalizacja miała swoje granice, ponieważ w jej następstwie nie doszło do przyjęcia wprost nowego rozszerzonego prawa podmiotowego, które ma narzucać dalszą liberalizację ustawodawstwa zwykłego. Od strony metodologii artykuł bazuje na analizie treści nowelizacji z 2024 r. oraz wcześniejszych inicjatyw parlamentarnych, które zaczęły być składane w 2022 r. Uwzględniono także szerszy polityczny i społeczny kontekst nowelizacji, jako że przedmiotem analizy są zarówno stanowiska grup parlamentarnych, jak i badania opinii społecznej dotyczące kwestii przerywania ciąży.

Słowa kluczowe: V Republika Francuska, nowelizacja z 2024 r., przerywanie ciąży, „prawo do aborcji”, konstytucjonalizacja polityki, petryfikacja normatywna, ograniczenia swobody ustawodawczej, podziały polityczne i społeczne

Publikacja finansowana ze środków Narodowego Centrum Nauki w ramach projektu badawczego „Konstytucjonalizacja polityki jako narzędzie kontroli i równowagi w ujęciu porównawczym” (UMO-2018/31/B/HS5/02637).

Summary: The article is devoted to the amendment of the Constitution of the French Fifth Republic, as a result of which guarantees of the admissibility of free abortion were included in the legal act. The amendment was adopted in 2024 on the initiative of the presidential camp supporting Emmanuel Macron. The author hypothesises that the adoption of this constitutional law can be seen as a form of so-called constitutionalisation of politics, a phenomenon treated here as a narrowing of the range of possible alternatives in a given area of public policy due to the specific wording of the newly added constitutional provisions. Attention is drawn to the fact that such constitutionalisation had its limits, as it did not result in the direct adoption of a new extended subjective right imposing further liberalisation of ordinary legislation. In terms of methodology, the article is based on an analysis of the content of the 2024 amendment and earlier parliamentary initiatives which began to be submitted in 2022. The broader political and social context of the amendment was also taken into account, as the analysis covers both the positions of parliamentary groups and public opinion polls on the issue of abortion.

Key words: French Fifth Republic, 2024 amendment, termination of pregnancy, 'right to abortion', constitutionalisation of politics, normative petrification, restrictions on legislative freedom, political and social divisions

Резюме: Статья посвящена поправке к Конституции Пятой Республики Франции, в результате которой в документ были включены гарантии допустимости свободного прерывания беременности. Поправка была принята в 2024 году по инициативе президентского лагеря, поддерживающего Эммануэля Макрона. Автор выдвигает гипотезу, что принятие этого конституционного закона можно рассматривать как форму так называемой конституционализации политики, явления, рассматриваемого здесь как сужение спектра возможных альтернатив в области данной публичной политики в связи с конкретной формулировкой недавно добавленных конституционных положений. Обращено внимание на тот факт, что такая конституционализация имела свои ограничения, поскольку в результате не было принято прямое новое расширенное субъективное право, которое должно навязывать дальнейшую либерализацию обычного законодательства. С методологической точки зрения статья основана на анализе содержания поправки от 2024 года и более ранних парламентских инициатив, которые начали вноситься в 2022 году. Также был учтен более широкий политический и социальный контекст поправки, поскольку предметом анализа являются как позиции парламентских групп, так и исследования общественного мнения по вопросу прерывания беременности.

Ключевые слова: Пятая Французская Республика, поправка от 2024 г., прерывание беременности, «право на аборт», конституционализация политики, нормативное закрепление, ограничения законодательной свободы, политические и социальные разногласия

Анотація: Стаття присвячена новелізації Конституції П'ятої Французької Республіки, у результаті якої до основного закону було внесено гарантії допустимості вільного переривання вагітності. Зміни були прийняті 2024 року з ініціативи президентського табору, що підтримує Еммануеля Макрона. Автор статті висуває гіпотезу, що ухвалення цього конституційного закону може розглядатися як форма так званої конституціоналізації державної політики, явища, яке тут трактується як звуження кола можливих альтернатив у сфері певної державної політики через конкретне формулювання новододаних конституційних положень. Було звернено увагу на те, що така конституціоналізація мала свої межі, оскільки в результаті її не було прийнято прямо нового, розширеного суб'єктивного права, яке зобов'язувало б до подальшої лібералізації звичайного законодавства. З методологічної точки зору стаття базується на аналізі змісту поправки 2024 року та попередніх парламентських ініціатив, які почали подаватися 2022 року. Також автором було враховано ширший політичний та соціальний контекст поправки, оскільки предметом аналізу є як позиції парламентських груп, так і дослідження громадської думки щодо питання переривання вагітності.

Ключові слова: V Французька Республіка, поправка 2024 року, переривання вагітності, "право на аборт", конституціоналізація політики, нормативна петрифікація, обмеження законодавчої свободи, політичні та соціальні розбіжності

1. Uwagi wprowadzające – konstytucjonalizacja polityki progresywnej i polityki konserwatywnej a kierunki zmian normatywnych we Francji

W drodze ustawy konstytucyjnej z dnia 8 marca 2024 r., odnoszącej się do swobody dobrowolnego przerywania ciąży¹, dokonana została pierwsza – począwszy od obszernej rewizji z 2008 r. w sprawie modernizacji instytucji V Republiki, a dwudziesta piąta ogółem – nowelizacja francuskiej ustawy zasadniczej. Przedmiotem zmiany było dodanie do art. 34 konstytucji z 1958 r.² dodatkowego ustępu stanowiącego, że „ustawa określa warunki korzystania z zagwarantowanej kobiecie swobody dobrowolnego przerywania ciąży” (*la loi détermine les conditions dans lesquelles s'exerce la liberté garantie à la femme d'avoir recours à une interruption volontaire de grossesse*). Przyjęcie normy konstytucyjnej gwarantującej możliwość przerywania ciąży stanowi rozwiązanie niemające precedensu, przynajmniej jeśli za punkt odniesienia przyjmie się konstytucjonalizm państw demokratycznych. Francja stała się tym samym pierwszym państwem o takim ustroju, które kwestię przerywania ciąży reguluje wprost w przepisach rangi konstytucyjnej, nie pozostawiając jej wyłącznie unormowaniom niższego rzędu (w 1974 r. aborcja została ujęta w konstytucji komunistycznej Jugosławii rządzonej przez Josipa Broz Tito). Nowelizacja z 2024 r. miała stanowić zasadniczy w krok w stronę ukształtowania swoistego standardu konstytucyjnego, wpisując się tym samym w trend liberalizacji przepisów aborcyjnych, którego wyrazem było uchwalenie w 1975 r. tzw. ustawy Veil³ – regulacji oznaczającej depenalizację przerywania ciąży we Francji.

Punktem wyjścia jest stwierdzenie, że kwestia przerywania ciąży stanowi przedmiot bardziej lub mniej zarysowanych różnic wyznaczających podziały w obrębie współczesnych społeczeństw, w tym w liberalnych demokracjach świata zachodniego. Różnice sprowadzają się co najwyżej do proporcji pomiędzy zwolennikami i przeciwnikami określonych rozwiązań, a także do intensywności, z jaką są one podnoszone w debacie publicznej (we Francji przeciwnicy aborcji pozostają w zdecydowanej mniejszości). Współczesne spory dotyczą m.in. zakresu zastosowania koncepcji

¹ Loi constitutionnelle n° 2024-200 du 8 mars 2024 relative à la liberté de recourir à l'interruption volontaire de grossesse, <https://www.legifrance.gouv.fr/jorf/id/JORFTEXT000049251463> [dostęp: 9.04.2024 r.].

² Texte intégral de la Constitution du 4 octobre 1958 en vigueur (Texte intégral en vigueur à jour de la révision constitutionnelle du 8 mars 2024), <https://www.conseil-constitutionnel.fr/le-bloc-de-constitutionnalite/texte-integral-de-la-constitution-du-4-octobre-1958-en-vigueur> [dostęp: 19.07.2025 r.].

³ Loi n° 75-17 du 17 janvier 1975 relative à l'interruption volontaire de la grossesse, <https://www.legifrance.gouv.fr/jorf/id/JORFTEXT000000700230> [dostęp: 29.01.2025 r.].

praw człowieka. Ogólnie rzecz ujmując, tendencje liberalne nakazują rozciąganie jej na te obszary, które nie były dotąd „pokryte” wynikającymi z tego unormowaniami gwarancyjnymi. Odnosi się to w szczególności do regulacji konstytucyjnych, dających najmocniejszą ochronę prawną. Stąd, po pierwsze, wyraża się pogląd o istnieniu pełnego podmiotowego prawa do aborcji, eutanazji etc., a po wtóre formułuje się postulaty tworzenia stosownych gwarancji konstytucyjnych i konwencyjnych, ewentualnie takiej wykładni istniejących przepisów, by stanowiły one dostateczną podstawę dla implementacji oczekiwanych rozwiązań⁴. Z kolei perspektywa, którą można określić mianem konserwatywnej, sugeruje – co do zasady – większą powściągliwość w używaniu terminologii praw człowieka, w szczególności jako narzędzia progresywizmu. Podnosi się głównie niedopuszczalność jej stosowania do tych materii, które – zdaniem zwolenników tego punktu widzenia – powinny pozostać pod wpływem prawa naturalnego, co w szczególności dotyczy początku i końca życia ludzkiego, a także sfery ludzkiej seksualności⁵. Mają one nie dopuszczać do nadmiernego i nieuzasadnionego rozszerzania zakresu praw podmiotowych, w tym o tzw. prawo do aborcji, a tym samym generować szeroką ochronę zapewnianą prawem do życia. Wychodząc z takiego założenia, samo wyrażenie „prawo do aborcji” (fr. *le droit à l'avortement*) nie znajduje uzasadnienia⁶. Wszystko to jest zresztą tylko jedną z odsłon współczesnych sporów światopoglądowych, a pojęcie „prawa człowieka” znajduje się w samym centrum takiego dyskursu⁷.

⁴ Np. poprzez określoną wykładnię prawa do prywatności zawartego w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka, którą interpretuje się, odchodząc od wykładni przyjmowanej we wcześniejszych okresach jej obowiązywania. Szerzej na ten temat w kontekście Konwencji jako „żywego instrumentu” i ewentualności konstruowania w wyniku orzecznictwa trybunału strasburskiego podmiotowego prawa do aborcji zob. J. Banasiuk, *Czy Europejska Konwencja Praw Człowieka jako „żywy instrument” chroni lepiej ludzkie życie?*, Zeszyty Prawnicze 2013, z. 13.3, s. 65–87.

⁵ Przyjmując taką konserwatywną perspektywę, G. Puppink w swej pracy *Degeneracja praw człowieka (Les droits de l'homme dénaturé)* pisze następująco: „Idea, że aborcja jest wolnością utwierdziła się zatem wraz z erozją świadomości wartości życia nienarodzonego człowieka i jednoczesną afirmacją wartości woli jednostki. W rzeczywistości ten podwójny ruch sprowadza się do tej samej kwestii: chodzi o fundamentalny filozoficzny wybór dotyczący coraz większej dominacji woli nad bytem w kulturze, która zatracza swoją metafizyczną inteligencję, czyli zrozumienie tożsamości i wartości bytu samego w sobie”. Zob. G. Puppink, *Degeneracja praw człowieka*, Kraków 2021, s. 140.

⁶ Nie oznacza to, że zwolennicy podejścia konserwatywnego nie widzą potrzeby korzystania z języka praw człowieka. W takim ujęciu są one jednak widziane w innych obszarach lub przynajmniej z innego punktu widzenia. W tym kontekście można przywołać prawo do życia, czy też prawo do sprzeciwu sumienia. Konserwatywna powściągliwość w tym względzie powinna być traktowana raczej jako odrzucenie języka praw człowieka jako narzędzia służącego osiągnięciu celów promowanych przez zwolenników liberalizmu progresywnego.

⁷ Towarzyszy temu notabene redefinicja pojęć, ich zakresu, a także sposobu ich używania. Wystarczy wspomnieć o godności ludzkiej, która nie jest obecnie traktowana wyłącznie jako przyrodzone źródło praw i wolności, lecz także jako swoiste prawo podmiotowe – prawo do godności, które to

Celem artykułu jest analiza francuskiej poprawki konstytucyjnej wprowadzającej regulacje w zakresie dopuszczalności przerywania ciąży z uwzględnieniem jej szerszego tła społeczno-politycznego, a jednocześnie z odniesieniem do strategii realizowania określonych zamierzeń politycznych poprzez przyjmowanie konstytucyjnych wytycznych dla treści ustawodawstwa zwykłego, jak również immunizowanie tego ostatniego na próby podważenia go zarzutem niekonstytucyjności. Hipotezą jest zatem stwierdzenie, że nowelizację z 2024 r. można widzieć przez pryzmat zjawiska konstytucjonalizacji polityki, a za jeden z jej aspektów należy uznać dążenie do konstytucyjnego zawężania zakresu potencjalnych rozwiązań w określonej sferze, w tym przypadku w przedmiocie regulacji odnoszących się do przerywania ciąży. Oznaczałoby to co najmniej ograniczenie swoistego kompromisu dylatoryjnego dostrzegalnego nie tyle w ustawodawstwie zwykłym, co na poziomie konstytucyjnym⁸. W analizowanym przypadku takim kompromisem (jakkolwiek nie pomiędzy przeciwnikami a zwolennikami aborcji – co do tego nie ma we Francji widocznej polaryzacji społecznej) jest brak konstytucjonalizacji najdalej idącej, czyli nieograniczonego podmiotowego prawa do przerywania ciąży, które wymuszałoby dalszą liberalizację stosownych przepisów rangi ustawowej. Jako taki kompromis *sensu largo* można by rozpatrywać także samo dotychczasowe niewypowiadanie się ustawodawcy konstytucyjnego w kwestii dopuszczalności aborcji.

W związku z tym można dowodzić, że nowelizacja z 2024 r. dokonuje wprawdzie petryfikacji ustalonego wcześniej kierunku polityki w kwestii przerywania ciąży, jednak z praktycznego punktu widzenia jej znaczenia nie należy przeceniać. Zakres legalnej aborcji reguluje bowiem nadal ustawodawstwo zwykłe, i to jego ewentualna dalsza liberalizacja będzie zmniejszać zakres ochrony płodu ludzkiego, natomiast sama nowo wprowadzona regulacja konstytucyjna jest pod tym względem pozbawiona realnej treści, mając skutek tego jedynie znaczenie gwarancyjne dla dalszego istnienia tzw. ustawodawstwa aborcyjnego, tzn. nie dopuszcza do jego późniejszego

prawo miałoby dostarczać nowego uzasadnienia dla poszerzania zakresu praw człowieka zgodnie z celami progresywnymi. Stąd też godność w rozumieniu tradycyjnym, opartym na perspektywie chrześcijańskiej, będzie służyć głównie rzecznikom konserwatyzmu, natomiast godność odpowiednio zredefiniowana, a w konsekwencji odpowiadająca oczekiwaniom zwolenników dalszej liberalizacji prawa, będzie narzędziem zmian normatywnych idących w przeciwnym kierunku. Na temat pojęcia „godność ludzka” w kontekście argumentacji na rzecz dopuszczalności przerywania ciąży zob. szerzej: M. Cottreau, *Le droit à l'avortement, la dignité humaine et la personnalité du fœtus*, *Revue interdisciplinaire d'études juridiques* 2021, t. 87, nr 2, s. 5–38.

⁸ Pojęcie kompromisu dylatoryjnego stosuje Carl Schmitt, który określa w ten sposób taką formułę konstytucyjną, która jest celowo na tyle wieloznaczna, by nie przesądzić określonego skonkretyzowanego rozwiązania konstytucyjnego. Tego rodzaju kompromis oznacza pozostawienie ewentualnej decyzji do regulacji w bardziej sprzyjających okolicznościach. Zob. C. Schmitt, *Nauka o konstytucji*, Warszawa 2013, s. 69–75.

uchylenia (co i tak w zlaicyzowanej Francji jest praktycznie nierealne – przynajmniej w dającej się przewidzieć przyszłości).

Niemniej stworzenie takiego względnie skonkretyzowanego standardu ma w założeniu prowadzić do kwestionowania przynajmniej niektórych rozwiązań alternatywnych, a uzasadnieniem dla jego odrzucenia, o ile się pojawi, będzie nie adekwatna argumentacja polityczna, lecz zarzut niekonstytucyjności unormowań niezgodnych z uprzednio przyjętym standardem. Rozciąganie zakresu regulacji konstytucyjnych na obszary, które do tej pory nie były tak traktowane, oznacza więc zawężanie pola ustawodawstwa zwykłego. To ostatnie może wówczas zostać sprowadzone do przepisów uszczegółowiających, niejako wykonawczych, w odniesieniu do wyższych rangą norm umieszczonych w ustawie zasadniczej. Konstytucjonalizacja polityki jest tu traktowana jako petryfikacja określonej linii politycznej, którą w warunkach obowiązywania konstytucji formalnoprawnej (a więc aktu o określonym stopniu sztywności) można zabezpieczyć znacznie silniej niż w razie pozostawienia takich czy innych unormowań na poziomie ustawodawstwa zwykłego⁹. Po jej dokonaniu przyjęcie jednego z dotychczas możliwych rozwiązań alternatywnych, polegającego chociażby na powrocie do sytuacji, w której dana kwestia nie jest w ogóle regulowana konstytucyjnie, pozostając na poziomie ustawy zwykłej, stanie się o tyle utrudnione, że samo istnienie zwykłej większości parlamentarnej udzielającej poparcia dla takiej nowelizacji nie będzie już wystarczające.

Argumentując, że nowelizacja konstytucji V Republiki, którą przeprowadzono w 2024 r., utrwała przyjęty i konsekwentnie wdrażany wcześniej kierunek polityki publicznej w zakresie swobody przerywania ciąży, należy wszakże mieć na uwadze, że kierunek obrany we Francji nie musi być – nawet biorąc pod uwagę siłę współczesnych tendencji liberalizacji prawa w wielu obszarach – jedynym możliwym. Samo zjawisko konstytucjonalizacji polityki w podanym wyżej rozumieniu nie musi bowiem wcale oznaczać, że będzie ono służyć wyłącznie zwolennikom opcji, którą najogólniej określić należy mianem liberalnej. Równie dobrze konstytucjonalizacja polityki może iść w kierunku konserwatywnym. Z pewnością nie można więc twierdzić, że zwolennicy polityki konserwatywnej stronią od dokonywania podobnej konstytucjonalizacji, jakkolwiek w tym przypadku chroniącej wartości takie jak ochrona życia ludzkiego od poczęcia do naturalnej śmierci czy rozumienie

⁹ Na temat konstytucjonalizacji polityki i różnych perspektyw oglądu tego zjawiska ustrojowego zob. P. Laidler, D. Stolicki, Ł. Jakubiak, J. Sokołowski, *The Constitutionalization of Politics: Theoretical Considerations and Institutional Arrangements*, w: *Constitutionalization of Politics in Comparative Perspective*, red. P. Laidler, D. Stolicki, Ł. Jakubiak, J. Sokołowski, New York–Abington 2025, s. 17–37.

małżeństwa wyłącznie jako związku kobiety i mężczyzny¹⁰. W takim przypadku ustanowienie określonego standardu konstytucyjnego może służyć jako zabezpieczenie przed potencjalnymi zmianami liberalizacyjnymi, które mogłyby dojść do skutku w razie wyborczej wygranej progresywnych środowisk politycznych. Nie zmienia to jednak faktu, że bez względu na taki czy inny kierunek zmian, wiele będzie zależało od czynników takich jak tryb zmiany konstytucji rzutujący na stopień jej sztywności, polityczny profil legislacyjny i egzekutywy, a także głębokość podziałów politycznych i społecznych wokół kwestii mających podlegać procesowi konstytucjonalizacji.

2. Tryb nowelizacji z 2024 r. i specyfika art. 34 konstytucji

Do dokonania nowelizacji z 2024 r. zastosowano przepisy art. 89 konstytucji w wariancie zakładającym głosowanie w Kongresie (złożonym z deputowanych wchodzących w skład Zgromadzenia Narodowego oraz senatorów), a więc z pominięciem procedury referendalnej. W tym przypadku nieprzeprowadzenie głosowania ogólnonarodowego było dopuszczalne, ponieważ przedmiotowa ustawa stanowiła rezultat inicjatywy podjętej przez egzekutywę, nie była inicjatywą parlamentarną¹¹. Akt nowelizujący został więc – po przyjęciu w tym samym brzmieniu przez

¹⁰ Można tu podać przykład „urbanowskiej” konstytucji Węgier z 2011 r., w której postanowiono, że: „Węgry chronią instytucję małżeństwa jako dobrowolną wspólnotę życiową kobiety i mężczyzny, a także rodzinę jako podstawę przetrwania narodu” (art. I pkt 1 zawarty w części „Fundamenty”) oraz że: „Godność ludzka jest nienaruszalna. Każdy człowiek ma prawo do życia i poszanowania ludzkiej godności; życie zarodka ludzkiego, począwszy od poczęcia, podlega ochronie” (art. II w części „Wolność i odpowiedzialność”). Zob. Ustawa Zasadnicza Węgier z dnia 25 kwietnia 2011 r., tłum. J. Snopek, <https://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/wegry2011.html> [dostęp: 19.07.2025 r.].

¹¹ W świetle art. 89 konstytucji istnieją dwie ścieżki proceduralne, które odnoszą się do projektów składanych przez egzekutywę (prezydent działa w tym zakresie na wniosek premiera). Warunkiem wstępnym jest w każdym przypadku przyjęcie projektu przez obie izby w tym samym brzmieniu. Na kolejnym etapie od głowy państwa zależy, czy odbędzie się referendum zatwierdzające, czy też projekt będzie głosowany w Kongresie złożonym z członków obu izb. W przypadku propozycji nowelizacji konstytucji pochodzących od parlamentarzystów ścieżka referendalna jest jedyną dopuszczalną. Prezydent nie może jej ominąć decyzją o głosowaniu w Kongresie. Trzeba jednak mieć na uwadze, że bez względu na samą treść art. 89 w praktyce V Republiki nie były to jedyne procedury, które stosowano w celu zmiany konstytucji – ukształtowała się bowiem budząca kontrowersje ścieżka alternatywna z art. 11, który reguluje instytucję referendum ustawodawczego. Na temat wymogów ujętych w art. 89 konstytucji oraz ich omijania poprzez referendum spoza właściwej procedury zmiany zob. szerzej: O. Gohin, *Droit constitutionnel*, Paris 2013, s. 613–636; B. Daugeron, *Droit constitutionnel*, Paris 2023, s. 50–53; K. Kubuj, *Zmiana Konstytucji V Republiki Francuskiej. Przedmiot – tryb – kontrola*,

obie izby parlamentu – poddany pod głosowanie Kongresu (zebranego w Wersalu). W tym ostatnim przypadku do uchwalenia nowelizacji wymagana była większość 3/5 głosów członków tego gremium. W decydującym głosowaniu za jej przyjęciem opowiedziało się 780 członków Kongresu, natomiast przeciw głosowało 72, a 50 się wstrzymało¹². Oznaczało to spełnienie wskazanego wyżej warunku uchwalenia poprawki większością kwalifikowaną.

Wcześniejsze poprawki do obowiązującej konstytucji w większości dotyczyły zmian o charakterze instytucjonalnym (np. trybu wyboru głowy państwa, zakresu referendum ogólnokrajowego, odpowiedzialności konstytucyjnej, organizacji terytorialnej państwa, czy też – jak w przypadku obszernej modyfikacji z 2008 r. – szeregu zmian uzasadnianych potrzebą zrównoważenia instytucji V Republiki¹³). Omawiana nowelizacja nie była wprawdzie pierwszą dotyczącą art. 34, lecz pierwszą, która ograniczała się do zmiany wyłącznie tego artykułu. Jego przedmiotem jest zakres regulacji mających formę ustawową. Jednym z elementów daleko posuniętego parlamentaryzmu zracjonalizowanego, będącego znakiem rozpoznawczym konstrukcji ustrojowej ustanowionej u schyłku lat 50., stało się bowiem ograniczenie materii ustawowej na rzecz rozbudowanej prawotwórczej aktywności rządu (tzw. władza reglamentacyjna – *le pouvoir réglementaire*). Miała to być jedna z form ograniczenia statusu legislatywy, która w dwóch poprzednich francuskich ustrojach – III oraz IV Republice (ustanawianych jako typowe systemy parlamentarne) pozostawała niezwykle silna. Widziano w tym jedną z przyczyn ogólnej dysfunkcjonalności obowiązujących wówczas rozwiązań instytucjonalnych.

Dopiero V Republika w sposób radykalny porzucała tak ukształtowany paradygmat konstytucyjny. Zmiana, która zaszła pod tym względem, polegała na odstąpieniu od suwerenności parlamentu, szczególnie silnie rozwiniętej w III Republice. Wskutek tego legislatura zaczęła korzystać tylko z takich uprawnień, które zostały wprost wskazane w konstytucji, co czyniło z parlamentu organ jak każdy inny. Ponadto jego funkcjonowanie, przede wszystkim w aspekcie prawotwórczym, poddano kontroli Rady Konstytucyjnej¹⁴ będącej we Francji pierwszą – nie licząc

Warszawa 2018, s. 152–234; R. Grabowski, *Zasady zmiany Konstytucji V Republiki Francuskiej*, *Przegląd Prawa Konstytucyjnego* 2014, t. 18, nr 2, s. 131–142.

¹² R. Imbach, M. Romain, *L'IVG inscrite dans la Constitution: le détail des votes des députés et sénateurs réunis en Congrès*, 4.03.2024, https://www.lemonde.fr/les-decodeurs/article/2024/03/04/l-ivg-inscrite-dans-la-constitution-le-detail-des-votes-des-deputes-et-senateurs-reunis-en-congres_6220076_4355770.html [dostęp: 9.04.2024 r.].

¹³ *Les révisions constitutionnelles*, <https://www.conseil-constitutionnel.fr/la-constitution/les-revisions-constitutionnelles> [dostęp: 26.04.2024 r.].

¹⁴ D. Chagnollaude, J.-L. Quermonne, *Le gouvernement de la France sous la Ve République*, Paris 1996, s. 411–412.

mało znaczącego Komitetu Konstytucyjnego z okresu IV Republiki – instytucją o quasi-sądowym charakterze, której zadaniem stała się kontrola konstytucyjności prawa. Stąd też w akcie z 1958 r. wyliczono obszary, w których właściwe będą unormowania ustawowe, dzieląc je na te, w których ustawa reguluje określone sprawy, oraz te, w których ustawa określa podstawowe zasady. Materie ustawowe wskazano także w kolejnych ustępach (dotyczących ustaw finansowych, ustaw o finansowaniu zabezpieczenia społecznego oraz ustaw programowych). Właśnie w tej grupie zamieszczono przepis o określaniu przez ustawę warunków zagwarantowanej kobietom swobody dostępu do dobrowolnego przerywania ciąży¹⁵.

3. Inicjatywy dotyczące konstytucyjnego uregulowania przerywania ciąży

Wcześniejsze próby wpisania do konstytucji regulacji gwarantującej dostęp do aborcji były podejmowane od 2022 r. jako inicjatywy pochodzące od parlamentarzystów (czyli w formie tzw. propozycji ustawy konstytucyjnej – *une proposition de loi constitutionnelle*)¹⁶. Były to inicjatywy deputowanych lewicowych wywodzących się przede

¹⁵ Gwoli ścisłości trzeba nadmienić, że pierwotne restrykcyjne wyodrębnienie materii ustawowych uległo z czasem zatarciu, wobec czego stan obecny trudno porównywać z początkowymi założeniami. Nie miało to jednak wpływu na samo obowiązywanie art. 34 w kształcie przyjętym w 1958 r. Na temat konstytucyjnego ujęcia materii ustawowych oraz ich faktycznej ewolucji w V Republice zob. szerzej: L. Favoreu, P. Gaïa, R. Ghevontian, J.-L. Mestre, O. Pfersmann, A. Roux, G. Scoffoni, *Droit constitutionnel*, Paris 2019, s. 849–887.

¹⁶ Ich szerszym tłem były zarówno czynniki zewnętrzne (orzeczenie amerykańskiego Sądu Najwyższego w kwestii aborcji, które zapadło 24 czerwca 2022 r., a które przekreśliło istnienie federalnego standardu w zakresie prawa aborcyjnego datowanego od pierwszej połowy lat 70. ubiegłego wieku), jak i wewnętrzne. W 2022 r. została bowiem uchwalona ustawa rozszerzająca dostęp do aborcji. Zob. Loi n° 2022-295 du 2 mars 2022 visant à renforcer le droit à l'avortement, <https://www.legifrance.gouv.fr/jorf/id/JORFTEXT000045287560> [dostęp: 28.01.2025 r.]. W sprawozdaniu przedstawionym przez senator Agnès Canayer na etapie prac ustawodawczych nad rządowym projektem wpisania kwestii aborcji do konstytucji wskazano, że zarówno projekt rządowy, jak i liczne wcześniejsze inicjatywy parlamentarne były właśnie odpowiedzią na stanowisko amerykańskiego Sądu Najwyższego. Zob. Rapport fait au nom de la commission des lois constitutionnelles, de législation, du suffrage universel, du Règlement et d'administration générale sur le projet de loi constitutionnelle, adopté par l'Assemblée nationale, relatif à la liberté de recourir à l'interruption volontaire de grossesse, par Mme Agnès Canayer, Sénateur, <https://www.senat.fr/rap/l23-334/l23-3341.pdf> [dostęp: 30.01.2025 r.]. Rolę wydarzeń w USA jako czynnika zmian w konstytucji francuskiej dostrzegano także w literaturze przedmiotu. Zob. J. Noel, *La constitutionnalisation de la liberté de recourir à l'IVG*, Civitas Europa 2024, t. 52, nr 1, s. 192. L.-M. Le Bot pisze wprost, że francuska klasa polityczna „chciała dostarczyć francuskiej odpowiedzi na amerykański problem”. Było nim właśnie zakwestionowanie w USA konstytucyjnego

wszystkim z Francji Nieujarzmionej (La France insoumise, LFI), a w mniejszym zakresie także z zielonych oraz Partii Socjalistycznej (Parti socialiste, PS). Inicjatorzy datowanej na 7 października 2022 r. propozycji ustawy konstytucyjnej mającej na celu ochronę i zagwarantowanie podstawowego prawa do dobrowolnego przerywania ciąży i antykoncepcji¹⁷ zmierzali do zmiany rozdz. VIII konstytucji (odnoszącego się do władzy sądowniczej) poprzez dodanie art. 66-2 (po przepisie wyłączającym możliwość skazania na karę śmierci), a jego brzmienie miało być następujące: „Nikt nie może naruszać prawa do dobrowolnego przerywania ciąży i do antykoncepcji. Prawo gwarantuje swobodny i skuteczny dostęp do tych praw każdej osobie, która o to wystąpi”¹⁸. W uzasadnieniu propozycji powoływano się m.in. na kontekst polityczny, na który zdaniem inicjatorów miało rzutować dążenie do podważenia obowiązującego ustawodawstwa przez jego przeciwników: „We Francji, podobnie jak w całej Europie, od kilku lat obserwujemy próby odejścia od tego podstawowego prawa, co jest spowodowane rosnącą pozycją skrajnej prawicy, demonstracjami antyaborcyjnymi i szokującymi akcjami podejmowanymi przez ruchy ekstremistyczne. W kontekście reakcyjnej ofensywy chcemy przedstawić wspólny tekst, którego celem jest ochrona i zagwarantowanie podstawowego prawa do dobrowolnego przerywania ciąży (IVG) i antykoncepcji, poprzez włączenie go do Konstytucji i uniemożliwienie komukolwiek utrudniania wykonywania tego podstawowego prawa”.

Omawiana propozycja, podobnie jak wszelkie inne projekty nowelizacji konstytucji z inicjatywy członków parlamentu, w tym te dotyczące przerywania ciąży, nie zostały przyjęte¹⁹. Powodem, dla którego nie doszło do ich uchwalenia, było m.in. negatywne stanowisko Senatu. Wprawdzie izba druga nie w każdym przypadku

standardu w zakresie dopuszczalności przerywania ciąży, na co odpowiedzią miałyby być konstytucjonalizacja dokonana w sposób, którego nie można by podważyć orzecznictwem. Zob. L.-M. Le Bot, *L'avortement comme droit constitutionnel. Conditions juridiques de possibilité et conséquences sur la notion de droits*, L'Année canonique 2024, nr 66, s. 75–76.

¹⁷ Proposition de loi constitutionnelle visant à protéger et à garantir le droit fondamental à l'interruption volontaire de grossesse et à la contraception, n° 293, déposée le vendredi 7 octobre 2022, https://www.assemblee-nationale.fr/dyn/16/textes/116b0293_proposition-loi [dostęp: 28.01.2025 r.]. Wcześniejsza propozycja była składana 6 lipca 2022 r. Zob. Proposition de loi constitutionnelle visant à protéger le droit fondamental à l'interruption volontaire de grossesse, n° 15, déposée le mercredi 6 juillet 2022, https://www.assemblee-nationale.fr/dyn/16/textes/116b0015_proposition-loi [dostęp: 28.01.2025 r.].

¹⁸ Projekt deputowanych bazował na złożonej 2 września 2022 r. inicjatywie senatorów, która została w krótkim czasie odrzucona na forum izby drugiej. Zob. Proposition de loi constitutionnelle visant à protéger et à garantir le droit fondamental à l'interruption volontaire de grossesse et à la contraception; Texte n° 872 (2021–2022) de Mme Mélanie Vogel et plusieurs de ses collègues, déposé au Sénat le 2 septembre 2022, <https://www.senat.fr/leg/pp121-872.html> [dostęp: 20.02.2025 r.].

¹⁹ Ogólnie rzecz biorąc, w latach 2022–2023 przedłożono sześć parlamentarnych inicjatyw w tym zakresie. Zob. Proposition de loi constitutionnelle visant à protéger et à garantir le droit fondamental à l'interruption volontaire de grossesse, Vie publique, 30.10.2023, <https://www.vie-publique.fr>.

głosowała przeciwko tym przedłożeniom, ale nie ulegało wątpliwości, że senatorowie byli bardziej sceptyczni w odniesieniu do postulowanej nowelizacji konstytucji niż członkowie Zgromadzenia Narodowego, co miało przełożenie na kilkukrotnie rozpoczynane prace ustawodawcze.

Ostatecznie uchwalona regulacja z dnia 8 marca 2024 r. była wynikiem inicjatywy rządowej, czyli nie propozycji, lecz projektu ustawy konstytucyjnej (*un projet de loi constitutionnelle*), który złożono 12 grudnia 2023 r.²⁰ Projekt, składany w imieniu Emmanuela Macrona i ówczesnej premier Élisabeth Borne, firmował minister sprawiedliwości, Éric Dupond-Moretti. W świetle jego uzasadnienia względy, którymi się kierowano, opierały się przede wszystkim na potrzebie wypracowania swobodnego, przedstawianego jako pionierski, standardu konstytucyjnego, który mógłby się stać punktem odniesienia dla innych państw. Wskazywano m.in.: „Włączenie tej swobody do naszej ustawy zasadniczej uczyniłoby Francję jednym z pierwszych krajów na świecie i pierwszym w Europie, który uznałby w swojej konstytucji swobodę korzystania z dobrowolnego przerywania ciąży i umożliwiłoby jej uświęcenie na najwyższym poziomie w naszej hierarchii norm, tym sposobem chroniąc nas przed jakimkolwiek jej kwestionowaniem na drodze ustawy”. Sygnalizowano ponadto, że pomiędzy izbami nie ma zasadniczych różnic co do kwestii uregulowania aborcji na poziomie konstytucyjnym, a odmienności – znajdujące odbicie w pracach nad projektami parlamentarnymi zgłaszanymi w poprzednich latach – dotyczyły przede wszystkim tego, w jaki sposób te dodane unormowania będą zredagowane. Zdaniem inicjatorów projekt rządowy ujęto w takiej formie, by możliwe było znalezienie porozumienia pomiędzy Zgromadzeniem Narodowym a Senatem. Podkreślano także gwarancyjną rolę regulacji, wskazując, że w wyniku nowelizacji „wolność ta będzie chroniona prawnie w razie wszczęcia kontroli konstytucyjnej, czy to bezpośrednio po przyjęciu ustawy, czy to później, w drodze priorytetowego pytania w kwestii konstytucyjności (*la question prioritaire de constitutionnalité*, tzw. QPC)”²¹.

fr/loi/287299-proposition-de-loi-droit-ivg-dans-la-constitution [dostęp: 28.01.2025 r.]; J. Noel, *La constitutionnalisation...*, s. 193–194.

²⁰ Projet de loi constitutionnelle relatif à la liberté de recourir à l'interruption volontaire de grossesse, n 1983, déposé le mardi 12 décembre 2023, https://www.assemblee-nationale.fr/dyn/16/textes/l16b1983_projet-loi [dostęp: 28.01.2025 r.].

²¹ Możliwość przeprowadzania kontroli konstytucyjności poprzez QPC została ustanowiona w wyniku nowelizacji konstytucji dokonanej w 2008 r. W ten sposób zainicjowano we w Francji kontrolę *a posteriori*, przeprowadzaną jednak tylko w związku z toczącym się postępowaniem sądowym, co nadaje jej skonkretyzowany charakter. Szerzej na ten temat zob. O. Pfersmann, *Le renvoi préjudiciel sur exception d'inconstitutionnalité – la nouvelle procédure de contrôle concret a posteriori selon les articles 61-1 et 62 de la Constitution*, w: *50 lat Konstytucji V Republiki Francuskiej. Związki konstytucjonalizmu francuskiego i polskiego*, red. M. Granat, K. Wojtyczek, Warszawa 2011, s. 231–246.

4. Nowelizacja z 2024 r. a partie polityczne i ich elektoraty

Patrząc na nowelizację z 2024 r. z perspektywy ugrupowań politycznych reprezentowanych na poziomie parlamentarnym, a w rezultacie zaangażowanych w procedurę z art. 89, należy zaznaczyć, że za jej przyjęciem opowiedziały się wszystkie grupy parlamentarne. Było to albo poparcie jednomyślne danej frakcji, albo poparcie udzielone przez ich wyraźną większość. Jednomyślnie głosowało 75 deputowanych należących do grupy skrajnie lewicowej LFI. Tak samo wyglądało to w przypadku PS (31 członków), zielonych (22) oraz parlamentarzystów z Grupy Lewicy Demokratycznej i Republikańskiej – *Groupe de la Gauche démocrate et républicaine* (22). Podobnie sytuacja przedstawiała się w odniesieniu do obozu prezydenckiego. Spośród 167 deputowanych głównej formacji centrowej o nazwie Odrodzenie (*Renaissance*) ustawę poparło 166. Nie inaczej było w przypadku dwóch innych proprezydenckich grup: Ruchu Demokratycznego (*Mouvement démocrate*, MoDem) oraz grupy o nazwie Horyzonty (*Horizons*, HOR; tę włączoną do obozu prezydenckiego formację założył w 2021 r. były premier Édouard Philippe). Stanowisko lewicy było więc jednoznaczne, co zresztą odnosiło się także do senatorów, a ponadto klarowną pozycję zajęło proprezydenckie centrum w izbie pierwszej. Nieco inaczej było jednak w przypadku senatorów identyfikujących się z tą częścią sceny politycznej. Spośród 56 członków senackiej grupy Unii Centrowej (*Union Centriste*, UC) za nowelizacją konstytucji opowiedziało się 42²².

Większe wewnętrzne zróżnicowanie było widoczne w grupach centroprawicy i skrajnej prawicy. Jeśli chodzi o neogaullistowskich Republikańców (*Les Républicains*, LR), to 43 deputowanych głosowało za nowelizacją, a 12 było przeciw. W przypadku senackiej grupy tej formacji było to odpowiednio 79 i 38. W obu frakcjach znaleźli się też parlamentarzyści wstrzymujący się od głosu. Podobnie podzieleni byli deputowani skrajnie prawicowego Zjednoczenia Narodowego (*Rassemblement national*, RN). W liczącej 88 członków deputowanych za nowelizacją głosowało 46,

²² Środowisko centrowe w Senacie pozostaje od dawna względnie ugruntowane, a jego istnienie nie jest – inaczej niż w Zgromadzeniu Narodowym – konsekwencją wyborczego zwycięstwa Emmanuela Macrona w 2017 r. W związku z tym wykazuje się ono większą niezależnością polityczną, a ponadto jest tradycyjnie wewnętrznie zróżnicowane. Autonomia senackich grup politycznych względem partii politycznych jest zresztą nieco szerszym zjawiskiem, jakkolwiek – jak wskazuje V. Boyer – od tego schematu odbiegali komuniści, socjaliści oraz gaulliści, którzy pozostawali silniej związani z własnym zapleczem partyjnym. Kryterium partyjne w Senacie odgrywało też z czasem coraz większą rolę. Zob. V. Boyer, *Le Sénat, contre-pouvoir au bloc majoritaire?*, *Revue française de droit constitutionnel* 2011, nr 85, s. 45.

przeciw było 11, a wstrzymało się 20²³ (na poziomie senackim reprezentacja RN jest znikoma). Tak czy inaczej, wśród zarówno deputowanych, jak i senatorów trudno było szukać środowisk jednoznacznie przeciwnych konstytucjonalizacji swobody aborcji, nie mówiąc już o istnieniu krytyków jej aktualnego zakresu.

Mając na względzie różnego rodzaju podziały na tle kwestii światopoglądowych, co w wielu państwach jest przedmiotem debaty publicznej, a ponadto leży u podstaw sporów rozstrzyganych na drodze sądowej²⁴, należy zauważyć, że w przypadku francuskim parlamentarne poparcie dla omawianej nowelizacji zasadniczo korespondoowało z oczekiwaniami formułowanymi przez dominującą część elektoratu. W świetle badań opinii społecznej, jakie w odniesieniu do kwestii dobrowolnego przerywania ciąży oraz zakresu stosownych regulacji zostały przeprowadzone w 2022 r., 83% Francuzów odnosi się z aprobatą do samego uregulowania w prawie francuskim dobrowolnego przerywania ciąży, natomiast 10% jest do takich unormowań nastawionych krytycznie, przy czym 78% to zwolennicy dopuszczalności aborcji bez jakichkolwiek ograniczeń. Analizując tę kwestię z uwzględnieniem podziału na elektoraty kandydatów w wyborach prezydenckich z 2022 r., należy zauważyć, że stanowisko wyborców było dość zbliżone, natomiast wyjątek stanowił elektorat Érica Zemmoura. Za nieskrępowanym dostępem do aborcji opowiedziało się 60% jego wyborców, podczas gdy odsetek ten w przypadku pozostałych kandydatów był o co najmniej 20 punktów procentowych wyższy (najwyższy w elektoracie Macrona – 85%). Warto też nadmienić, że w przedmiocie możliwego zakwestionowania swobodnego dostępu do aborcji w przyszłości obawy wyraziło 31% ankietowanych, co oznaczało wzrost o 3 punkty procentowe w stosunku do 1995 r., natomiast zdania przeciwnego było 56% (nastąpił spadek o 8 punktów procentowych). Co do samego wpisania kwestii dostępu do przerywania ciąży do konstytucji, to takie oczekiwanie wyrażało 81%, natomiast 19% było temu przeciwnych. Tu również wyróżniał się elektorat Zemmoura (59% za takim rozwiązaniem). W przypadku wyborców Marine Le Pen było to już znacznie więcej, bo 80%, jakkolwiek w elektoracie Jeana-Luca

²³ Analyse du scrutin n° 1 – Congrès: Unique séance du lundi 4 mars 2024. Scrutin public n° 1 sur le projet de loi constitutionnelle relatif à la liberté de recourir à l'interruption volontaire de grossesse, <https://www.assemblee-nationale.fr/dyn/16/scrutins/c1> [dostęp: 26.01.2025 r.].

²⁴ Jak np. w Stanach Zjednoczonych Ameryki w kontekście rozstrzyganej w 1973 r. sprawy *Roe v. Wade*, a także w związku ze zmianą linii orzeczniczej amerykańskiego Sądu Najwyższego w 2022 r. (orzeczenie *Dobbs v. Jackson Women's Health Organization* z dnia 24 czerwca 2022 r.). Szerzej na ten temat zob. Ł. Machaj, *Dobbs v. Jackson Women's Health Organization – epitafium dla Roe v. Wade*, Białostockie Studia Prawnicze 2023, t. 28, nr 3, s. 259–277. Szerzej na temat orzecznictwa amerykańskiego (ale z odniesieniem do kontekstu francuskiego) zob. E. Zoller, *La fin du droit national à l'interruption volontaire de grossesse aux États-Unis: Quels enseignements pour l'Étude comparative des droits?*, Revue Française de Droit Constitutionnel 2024, nr 137, s. 245–256.

Mélenchona z LFI oraz Macrona odsetek ten był jeszcze wyższy (odpowiednio o 5 i 7 punktów procentowych)²⁵.

Wprawdzie odsetek Francuzów nieobawiających się zaostrzenia aktualnie obowiązujących regulacji dotyczących aborcji spada, to jednak wśród wyborców popierających czołowych kandydatów w elekcji prezydenckiej z 2022 r. nie było pozostających w większości przeciwników wpisania sprawy aborcji do konstytucji, nie mówiąc już o przeciwnikach aborcji jako takiej. Odzwierciedla to zachodzące w minionych dekadach przemiany społeczne. Zresztą w świetle tych badań za konstytucyjną regulacją dostępu do aborcji opowiadali się zarówno ankietowani będący ateistami, jak i utożsamiający się z jakąś religią²⁶. Notabene brak dalej idących podziałów w odniesieniu do aborcji, zauważalnych zarówno na poziomie parlamentarnym, jak i na płaszczyźnie *stricte* społecznej, politycy w jakiejś mierze dystansujący się od potrzeby nowelizowania konstytucji przedstawiali jako argument na rzecz zachowania *status quo*. Zasygnalizowano to zresztą w uzasadnieniu projektu zmiany ustawy zasadniczej (a przytoczono także w sprawozdaniu przygotowanym w Senacie w związku z rozpoczętą procedurą, gdzie wyrażano sceptycyzm co do potrzeby takiej modyfikacji), w którym zaznaczano, że obowiązujące regulacje ustawowe nie są we Francji zagrożone czy też szerzej kwestionowane, a wyjątkami pozostają jedynie nieznaczące niszowe grupy²⁷. Z tej racji akcentowano różnicę pomiędzy Francją a USA, gdzie polaryzacja społeczna jest na tym tle znacznie głębsza²⁸.

5. Stanowisko chrześcijańskich związków wyznaniowych wobec nowelizacji z 2024 r. a zachodzące procesy laicyzacyjne

Przyjmując jako punkt odniesienia poziom polaryzacji społeczeństwa wobec kwestii dopuszczalności przerywania ciąży, trudno mówić o głębokich podziałach społecznych, które różnicowałyby w sposób jednoznaczny elektorat z jednej strony mniej czy bardziej radykalnych formacji lewicowych, a z drugiej szeroko pojętej prawicy

²⁵ Le rapport des Français à l'avortement et la question de l'inscription de l'IVG dans la Constitution française. Rapport d'étude de l'Ifop pour la Fondation Jean Jourès, 29.06.2022, https://www.ifop.com/wp-content/uploads/2022/07/Rapport_Ifop-FK-IVG-2022.06.29.pdf [dostęp: 30.01.2025 r.].

²⁶ Tamże.

²⁷ Projet de loi constitutionnelle relatif à la liberté...

²⁸ Tamże; Rapport fait au nom de la commission des lois constitutionnelles, de législation, du suffrage universel, du Règlement et d'administration générale sur le projet de loi constitutionnelle, adopté par l'Assemblée nationale, relatif à la liberté de recourir à l'interruption volontaire de grossesse, par Mme Agnès Canayer, Sénateur, <https://www.senat.fr/rap/l23-334/l23-3341.pdf> [dostęp: 31.01.2025 r.].

(umiarkowanej i skrajnej). W przypadku wszystkich francuskich środowisk politycznych szczebla parlamentarnego oraz ich bazy społecznej można było zauważyć poparcie dla nowelizacji, a podział wewnętrzny charakteryzował jedynie Zjednoczenie Narodowe i Republikanów, choć i tak zwolennicy rozwiązań liberalnych pozostawali w wyraźnej większości. Dotyczyło to także samego elektoratu. Trzeba zresztą odróżniać stosunek do samej nowelizacji i stosunek do dopuszczalności przerywania ciąży. Jedno i drugie nie musi mieć ze sobą wiele wspólnego. Mając na uwadze szerszy kontekst społeczno-kulturowy, dane te można widzieć przez pryzmat kończącego się, długotrwałego procesu tzw. inwersji normatywnej, o którym pisze Chantal Delsol, a który odzwierciedla zachodzące w szczególności w Europie Zachodniej zmiany kulturowe. Zdaniem francuskiej filozof jest to proces jednokierunkowy, a wszelkie próby zmiany tego liberalizacyjnego trendu są skazane na niepowodzenie²⁹. Dowodzi tego zarówno przykład francuski, jak i tendencje rysujące się w innych państwach Europy, nawet jeśli procesy laicyzacyjne w nich zachodzące można uznać za bardziej lub mniej zaawansowane³⁰.

Przytaczając głosy krytyczne odnoszące się do omawianych zmian normatywnych, można wskazać stanowisko Kościoła katolickiego, a konkretnie Rady Stałej Episkopatu Francji, które zostało przedstawione 7 listopada 2023 r. w związku z wszczęciem przez Emmanuela Macrona procedury zmiany konstytucji w celu wpisania do niej kwestii aborcji. Znalazły się w nim m.in. następujące stwierdzenia: „Jako biskupi Francji pragniemy wyrazić nasze zaniepokojenie tym, co będzie oznaczało to wpisanie (cette inscription). Potwierdzamy: każde życie jest darem dla tego świata, darem kruchym i cennym, nieskończenie godnym, który należy przyjąć i któremu należy służyć od początku do naturalnego końca. [...] Należy nadal promować i gwarantować prawa kobiet. Prawdziwa równość płac, ochrona przed przemocą, tak w życiu społecznym, jak i w kręgu rodzinnym, wsparcie społeczne dla ich roli w edukacji dzieci, szczególnie w przypadku kobiet samotnych, to dla naszych społeczeństw zmiany wysoce

²⁹ O działaniach idących wbrew zachodzącej inwersji normatywnej Delsol pisze następująco: „Wszystko to nie przynosi żadnych rezultatów. Nigdy. Nasze społeczeństwa nie przejmują się prawem naturalnym i powszechnie uważa się, że tego rodzaju rzecz nie istnieje, a natura jest tylko naszym wymysłem. Podejrzewa się, że tradycyjne zasady tylko maskują żądzę władzy. Niezależnie od wszelkich wydarzeń stare zasady krok po kroku ustępują, czasami szybko, czasami wolno, ale w sposób regularny i pewny”. Zob. Ch. Delsol, *Koniec świata chrześcijańskiego*, Kraków 2023, s. 86–87.

³⁰ Na temat podziału socjopolitycznego zbudowanego wokół stosunku do religii w kontekście współczesnej Francji zob. Ph. Portier, *Le clivage religieux/séculier dans la France contemporaine*, L'Année sociologique 2021, t. 71, nr 2, s. 399–428. W kwestii regulacji prawnych dotyczących przerywania ciąży w państwach europejskich zob. Ch. Fiala, A. Agostini, T. Bombas, R. Lertxundi, M. Lubusky, M. Parachini, K. Gemzell-Danielsson, *Abortion: Legislation and Statistics in Europe*, The European Journal of Contraception & Reproductive Health Care 2022, t. 27, nr 4, s. 345–352.

pożądane. Czy uzasadnione jest stawianie aborcji na równi z tymi podstawowymi prawami? Zaliczenie jej do praw podstawowych zachwiałoby ich równowagę³¹. W oświadczeniu Konferencji Episkopatu Francji z dnia 29 lutego 2024 r. w związku z przyjęciem przez senatorów projektu zmiany konstytucji przedstawiono natomiast własną wizję zakresu ochrony, jaką mają dawać prawa konstytucyjne: „Wobec ujawnienia licznych aktów przemocy wobec kobiet i dzieci, Konstytucja naszego kraju powinna być miejscem, w którym ochrona kobiet i dzieci znajdzie się w centrum uwagi”³². Z kolei 4 marca 2024 r. stanowisko wyraziła Papieska Akademia Życia. Stwierdzono m.in., że w dobie powszechnych praw człowieka nie może istnieć żadne „prawo” do odebrania ludzkiego życia³³.

Głos w sprawie omawianej zmiany konstytucyjnej zabrała także Krajowa Rada Ewangelików Francji (le Conseil national des évangéliques de France). W oświadczeniu z dnia 1 marca 2024 r. z jednej strony zwracano uwagę na życie w zsekularyzowanym, pluralistycznym społeczeństwie, a z drugiej wskazywano na ryzyko związane z konstytucjonalizacją swobody przerywania ciąży. Obawiano się m.in., że prawo pracowników służby zdrowia do odmowy działań sprzecznych z sumieniem zostanie w ten sposób osłabione³⁴.

Przedstawione wyżej oceny nowelizacji z 2024 r. kontrastowały zdecydowanie z opiniami prezentowanymi przez zwolenników podejścia progresywnego. Taki punkt widzenia przyjęto w pochodzącym z 2023 r. stanowisku Krajowej Komisji Konsultacyjnej ds. Praw Człowieka (Commission nationale consultative des droits de l'homme) – agencji publicznej działającej na polu ochrony praw jednostki. W dokumencie zaznaczono, że „prawo do aborcji jest częścią praw seksualnych i reprodukcyjnych – w czym mieści się prawo do wyboru liczby i odstępów między ciążami oraz prawo do poszanowania integralności cielesnej – stanowiących integralną część praw człowieka”. Jeszcze przed uchwaleniem nowelizacji Komisja wyrażała stanowisko, że „rewizja konstytucji nie powinna tylko wspominać, że warunki, w jakich przeprowadzana jest aborcja, nawet jeśli określa się ją mianem wolności kobiety,

³¹ Zob. *Toute vie est un don pour ce monde. Déclaration des évêques de France au sujet de l'inscription de la liberté d'avorter dans la Constitution*, <https://eglise.catholique.fr/wp-content/uploads/sites/2/2023/11/Toute-vie-est-un-don-pour-ce-monde-Declaration-des-eveques-de-France-Novembre-2023-2.pdf> [dostęp: 29.01.2025 r.].

³² *Vote par le Sénat de l'inscription du droit à l'IVG dans la Constitution. Déclaration de la CEF*, <https://www.catholique78.fr/wp-content/uploads/2024/03/20240229-lc-8-bis-cp-constitutionnalisation-du-droit-a-livg.pdf> [dostęp: 29.01.2025 r.].

³³ *Déclaration de l'Académie pontificale pour la Vie*, <https://dioceseparis.fr/declaration-de-l-academie-63100.html> [dostęp: 29.01.2025 r.].

³⁴ *Constitutionnalisation de l'IVG*, <https://www.lecnef.org/articles/143042-constitutionnalisation-de-l-ivg> [dostęp: 29.01.2025 r.].

są objęte ustawą. W istocie, taka poprawka nie oferowałaby żadnych dodatkowych gwarancji i nie spełniłaby swojego zadania, ponieważ nie nadałaby prawu do aborcji wartości konstytucyjnej”³⁵.

6. Znaczenie nowelizacji z 2024 r. i jej wpływ na ustawodawstwo zwykłe

Wprowadzenie we Francji dodatkowych konstytucyjnych zabezpieczeń swobody dobrowolnego przerywania ciąży trudno uznawać za modyfikację, która zasadniczo zmienia istniejący stan rzeczy. Sam zakres dopuszczalności przerywania ciąży wynika bowiem nie tyle z konstytucji, co ze stosownej ustawy zwykłej, a kierunek jest już wytyczony. Znaczenie samej konstytucjonalizacji polega raczej na petryfikacji istniejącego prawa w tym kierunku, w którym ono idzie, jakkolwiek trzeba mieć na uwadze, że zakres tej swobody również nie jest konstytucyjnie dookreślony³⁶. W warunkach francuskich siły polityczne, czy też szerzej: różne środowiska społeczne nie stanowią żadnej realnej konkurencji dla formacji dążących do utrzymania, a nawet dalszego liberalizowania – jak pokazuje ustawa zwykła z 2022 r., która zwiększyła zakres swobody przerywania ciąży³⁷ – już wprowadzonych i od dawna obowiązujących rozwiązań. Z formalnego punktu widzenia nowelizacja art. 34 konstytucji służąca rozszerzeniu materii ustawowej o gwarancje swobody przerywania ciąży powoduje wzmocnienie regulacji niższego rzędu, dając im ochronę, u podstaw której leży ustanowienie określonego standardu konstytucyjnego. Jest tak zarówno ze względu na usztywnienie procedury nowelizacji, jak i związanie w ten sposób organu orzecznictwa konstytucyjnego, dla którego zmodyfikowana treść art. 34 będzie stanowiła wzorzec kontroli.

Trudno natomiast twierdzić, że w wyniku nowelizacji z 2024 r. powstało wyrażone *explicite* i gwarantowane konstytucyjne prawo podmiotowe do przerywania ciąży mające nową treść, czym notabene ostatecznie przyjęte rozwiązanie oddalało się od

³⁵ L’Avis «La constitutionnalisation de l’interruption volontaire de grossesse: protéger un droit humain de portée universelle», 23.09.2023, <https://www.cncdh.fr/publications/avis-la-constitutionnalisation-de-linterruption-volontaire-de-grossesse-protoger-un> [dostęp: 30.01.2025 r.].

³⁶ Szerzej na temat instrumentalnej funkcji konstytucjonalizacji, która ma służyć lepszemu ochronie określonego standardu prawnego, zob. F. De Meyer, C. Romainville, *Constitutionalising a Right to Abortion: Unveiling Its Transformative Potential Amidst Challenges in Europe*, *European Constitutional Law Review* 2024, t. 20, nr 3, s. 369–375.

³⁷ Loi n° 2022-295 du 2 mars 2022...

wcześniejszych inicjatyw zmiany konstytucji pochodzących od parlamentarzystów lewicy. Istnienie takiego prawa podmiotowego nie było też, przynajmniej w okresie sprzed nowelizacji, wprost identyfikowane przez Radę Konstytucyjną. Francuski organ orzecznictwa konstytucyjnego wprowadził nigdy nie kwestionował zgodności z konstytucją ustawodawstwa legalizującego przerywanie ciąży (poczynając od orzeczenia z 1975 r. w sprawie ustawy Veil³⁸), ale też nie posunął się tak daleko, by swoje stanowisko w tej kwestii opierać na najdalej idącej koncepcji praw podmiotowych podbudowanej filozofią uniwersalnych praw człowieka³⁹. Nowelizacja z 2024 r. wcale nie musi dawać do tego podstaw, jakkolwiek trzeba mieć na uwadze, że rozszerzająca dostęp do aborcji ustawa zwykła z 2022 r. w swoim tytule wprost posługuje się takim sformułowaniem⁴⁰. Co szczególnie istotne, sama omawiana nowelizacja nie narzuca rozwiązań jeszcze bardziej liberalnych w stosunku do tych, które istnieją

³⁸ Badając konstytucyjność tego aktu, Rada Konstytucyjna uznała m.in., że „ustawa dotycząca dobrowolnego przerwania ciąży respektuje wolność osób dopuszczających się przerwania ciąży lub w tym uczestniczących, niezależnie od tego, czy następuje to w trudnych okolicznościach (*une situation de détresse*), czy ze względów terapeutycznych (*d'un motif thérapeutique*); że zatem nie narusza zasady wolności określonej w artykule 2 Deklaracji Praw Człowieka i Obywatela”. Rada stwierdziła też, że ustawa pozwala na naruszenie zasady poszanowania każdej istoty ludzkiej (*de tout être humain*) od początku życia jedynie w razie konieczności i na określonych przez nią warunkach i ograniczeniach. Zob. *Décision n° 74-54 DC du 15 janvier 1975: Loi relative à l'interruption volontaire de la grossesse*, <https://www.conseil-constitutionnel.fr/decision/1975/7454DC.htm> [dostęp: 31.01.2025 r.]. Rada nie kwestionowała także uchwalonych w 2001 r. przepisów liberalizujących, wskazując, że ustawa nie naruszyła równowagi pomiędzy ochroną godności osoby ludzkiej wobec wszelkich form degradującego traktowania a wolnością kobiety. Zob. *Décision n° 2001-446 DC du 27 juin 2001: Loi relative à l'interruption volontaire de grossesse et à la contraception*, <https://www.conseil-constitutionnel.fr/decision/2001/2001446DC.htm> [dostęp: 31.01.2025 r.]. Na temat godności człowieka w kontekście bioetycznym na tle sytuacji we Francji zob. szerzej: S. Hennette-Vauchez, *Bioéthique et Constitution*, w: 1958–2008. *Cinquantième anniversaire de la Constitution française*, red. B. Mathieu, Paris 2008, s. 505–517.

³⁹ W trakcie prac nad nowelizacją zwracał na to uwagę Denis Baranger, który – jako profesor prawa publicznego – zabrał głos w toczącej się wówczas na łamach prasy debacie publicznej. Zob. D. Baranger, «*Le Conseil constitutionnel n'a jamais consacré explicitement et directement un droit ou une liberté d'avorter*», 27.02.2025, https://www.lemonde.fr/idees/article/2024/02/27/le-conseil-constitutionnel-n-a-jamais-consacre-explicitement-et-directement-un-droit-ou-une-liberte-d-avorter_6218815_3232.html [dostęp: 31.01.2025 r.]. Na temat orzecznictwa w kwestii przerywania ciąży zob. szerzej: X. Bioy, *Le droit constitutionnel du «vivant», la situation en France*, w: *Droits constitutionnels du vivant. Approches comparées de nouveaux objets constitutionnels: bioéthique et environnement*, red. X. Bioy, Le Kremlin-Bicêtre 2018, s. 205–206.

⁴⁰ *Loi n° 2022-295 du 2 mars 2022...*; na temat ewolucji francuskich regulacji dotyczących przerywania ciąży od przyjęcia ustawy Veil do uchwalenia ustawy z 2022 r. zob. IVG: *le droit à l'interruption volontaire de grossesse dans les discours publics*, *Vie publique*, 11.03.2024, <https://www.vie-publique.fr/discours-dans-lactualite/286429-interruption-volontaire-de-grossesse-les-discours-publics-sur-liv> [dostęp: 4.02.2025 r.].

w ustawie zwykłej. Nie ma więc potrzeby dostosowania przepisów ustawowych do zmienionej ustawy zasadniczej.

Natomiast w tym, że takiego prawa nie zadeklarowano *expressis verbis* na poziomie konstytucyjnym (tak jak oczekiwano tego w parlamentarnych propozycjach uregulowania tej kwestii składanych w latach poprzedzających), można widzieć wspomniany kompromis dylatoryjny. Jego stronami nie są jednak, ze względu wskazywanych wcześniej, zwolennicy i przeciwnicy dopuszczalności przerywania ciąży, lecz zwolennicy podejścia skrajnego, zbudowanego na koncepcji nieograniczonego prawa podmiotowego, i zwolennicy ograniczenia się do stworzenia konstytucyjnej gwarancji dla od dawna ustalonego kierunku, w którym zmierza ustawodawstwo zwykłe. Przyjmując bowiem za punkt wyjścia pierwotną formułę konstytucyjnego uregulowania kwestii przerywania ciąży, którą lansowali parlamentarzyści lewicy, można stwierdzić, że nastąpiło jej wyraźnie widoczne „rozwodnienie”, wobec czego omawiana nowelizacja nabrała raczej symbolicznego charakteru⁴¹. Jest tak chociażby z tego względu, że – jak wspomniano – przyjęta poprawka konstytucyjna nie wymusiła dalszej liberalizacji już obowiązujących regulacji ustawowych. Nie może to jednak prowadzić do wniosku, że jest to nowelizacja bez znaczenia, jako że nawet takie ujęcie tej kwestii w akcie o najwyższej mocy prawnej może w dalszej perspektywie przyczyniać się do wypracowania, a następnie upowszechnienia znacznie bardziej jednoznacznej, a zarazem wymuszającej zmiany dostosowawczej, formuły konstytucyjnej.

7. Wniosek

Mimo sygnalizowanych ograniczeń nowelizacji z 2024 r., można uznać zasadność perspektywy łączonej ze zjawiskiem konstytucjonalizacji polityki polegającej na kreowaniu, w drodze modyfikacji konstytucji utrwalającej konkretne podejście ustawodawcy zwykłego do kwestii dopuszczalności przerywania ciąży, określonego standardu konstytucyjnego, który ma zabezpieczać przed ewentualną zmianą linii politycznej w tym względzie (jakkolwiek brak narzucenia nowelizacją nowego, jeszcze bardziej liberalnego podejścia do kwestii aborcji na poziomie ustawodawstwa

⁴¹ E. Bottini, M. Bouaziz, S. Henette-Vauchez, *Enshrining Abortion Rights in the French Constitution. A Global Statement with Little Domestic Substance?*, Verfassunsblog, 9.03.2024, <https://verfassunsblog.de/enshrining-abortion-rights-in-the-french-constitution> [dostęp: 7.07.2025 r.]. Zob. też Z.L. Tongue, *France's Constitutional Right to Abortion: Symbolism over Substance*, Medical Law Review 2024, t. 32, nr 3, s. 392–398.

zwykłego powoduje, że konstytucjonalizacja polityki napotyka tu swoje granice). Nie przeniesiono wprawdzie w ten sposób niektórych skonkretyzowanych przepisów prawnych z poziomu ustawowego na poziom konstytucyjny, ale zabezpieczono obowiązywanie ustawodawstwa zapewniającego dostęp do aborcji, natomiast warunki tego dostępu wciąż pozostają poza materią konstytucyjną. Oznacza to, że pole działania ustawodawcy zwykłego zostało zawężone poprzez wyznaczenie na poziomie konstytucyjnym kierunku regulacji ustawowej. Jako że charakteryzowany przepis art. 34 stanowi o warunkach korzystania z tej swobody, ma ona być nadal w jakiejś mierze ograniczona, nawet jeśli ustawodawstwo zwykle stawiało się, począwszy od 1975 r., coraz bardziej liberalne.

Tak czy inaczej, ewentualna próba zmiany konstytucyjnie wyznaczonego kierunku poprzez wprowadzenie przepisów wyłączających swobodę dostępu do aborcji spotkałaby się, w wyniku przedmiotowej zmiany, z zarzutem niekonstytucyjności, która to niekonstytucyjność jest w warunkach francuskich weryfikowana przede wszystkim w formie kontroli *a priori*. Co istotne, po nowelizacji przyjętej w 1974 r., mogą ją wszczynać nie tylko członkowie obozu prezydencko-rządowego (który z reguły pozostaje jednolity politycznie), lecz także parlamentarzyści, w tym należący do formacji opozycyjnych⁴². Wykreowano zatem kryterium kontroli ustawodawstwa oznaczające istnienie ochrony podwójnej, zarówno przed nowelizacją dokonaną przez zwykłą większość parlamentarną (i z ułatwieniami zapewnianymi mechanizmami parlamentaryzmu zrationalizowanego), jak i przez Radę Konstytucyjną, która uzyskała dodatkowy, niezwykle istotny punkt oparcia, umożliwiający kontynuację linii orzeczniczej przyjętej po uchwaleniu w połowie lat 70. legalizującej przerywanie ciąży ustawy Veil.

Efektem nowelizacji z 2024 r. jest zatem przede wszystkim utrwalenie już obowiązujących norm ustawowych, co samo w sobie skłania do wniosku o dokonanej konstytucjonalizacji polityki wzmacniającej podejście progresywne. Można też w tym widzieć „otwartość” konstytucji V Republiki w jej obecnym brzmieniu na ich dalszą liberalizację. Z drugiej wszakże strony sama znowelizowana ustawa zasadnicza nie nakazuje ustawodawcy zwykłemu działań dostosowujących ustawodawstwo zwykłe do jej rozszerzonego art. 34. Tym właśnie można argumentować sygnalizowany kompromis dylatoryjny – w tym przypadku rozumiany jako o tyle ograniczony (w stosunku do postulatów środowisk najbardziej skrajnych) efekt nowelizacji, że nie doszło do konstytucjonalizacji prawa podmiotowego o nowej, poszerzonej treści. Może to przemawiać za bardziej symbolicznym niż realnym znaczeniem tej zmiany. Mając

⁴² Na temat szerszego politycznego kontekstu reformy oraz przebiegu prac parlamentarnych zob. P. Avril, J. Gicquel, *Le Conseil constitutionnel*, Paris 2005, s. 44–53.

na uwadze, że propozycje ustanowienia konstytucyjnych uregulowań odnoszących się do przerywania ciąży były zgłaszane kilkakrotnie od 2022 r., nie przekładając się, aż do 2024 r., na nowelizację obowiązującej konstytucji, należy uznać, że działania zwolenników jeszcze szerszej liberalizacji miały wyraźnie zarysowane granice.

Bibliografia

- Avril P., Gicquel J., *Le Conseil constitutionnel*, Paris 2005.
- Banasiuk J., Czy Europejska Konwencja Praw Człowieka jako „żywy instrument” chroni lepiej ludzkie życie?, *Zeszyty Prawnicze* 2013, z. 13.3.
- Baranger D., *Le Conseil constitutionnel n'a jamais consacré explicitement et directement un droit ou une liberté d'avorter*, *Le Monde*, 27.02.2025, https://www.lemonde.fr/idees/article/2024/02/27/le-conseil-constitutionnel-n-a-jamais-consacre-explicitement-et-directement-un-droit-ou-une-liberte-d-avorter_6218815_3_232.html [dostęp: 31.01.2025 r.].
- Bioy X., *Le droit constitutionnel du «vivant», la situation en France*, w: *Droits constitutionnels du vivant. Approches comparées de nouveaux objets constitutionnels: bioéthique et environnement*, red. X. Bioy, Le Kremlin-Bicêtre 2018.
- Bottini E., Bouaziz M., Henette-Vauchez S., *Enshrining Abortion Rights in the French Constitution. A Global Statement with Little Domestic Substance?*, *Verfassungsblog*, 9.03.2024, <https://verfassungsblog.de/enshrining-abortion-rights-in-the-french-constitution> [dostęp: 7.07.2025 r.].
- Boyer V., *Le Sénat, contre-pouvoir au bloc majoritaire?*, *Revue française de droit constitutionnel* 2011, nr 85.
- Chagnollaud D., Quermonne J.-L., *Le gouvernement de la France sous la Ve République*, Paris 1996.
- Cottureau M., *Le droit à l'avortement, la dignité humaine et la personnalité du fœtus*, *Revue interdisciplinaire d'études juridiques* 2021, t. 87, nr 2.
- Daugeron B., *Droit constitutionnel*, Paris 2023.
- De Meyer F., Romainville C., *Constitutionalising a Right to Abortion: Unveiling Its Transformative Potential Amidst Challenges in Europe*, *European Constitutional Law Review* 2024, t. 20, nr 3.
- Delsol Ch., *Koniec świata chrześcijańskiego*, Kraków 2023.
- Favoreu L., Gaïa P., Gheventian P., Mestre J.-L., Pfersmann O., Roux A., Scoffoni G., *Droit constitutionnel*, Paris 2019.
- Fiala Ch., Agostini A., Bombas T., Lertxundi R., Lubusky M., Parachini M., Gemzell-Danielsson K., *Abortion: Legislation and Statistics in Europe*, *The European Journal of Contraception & Reproductive Health Care* 2022, t. 27, nr 4.
- Gohin O., *Droit constitutionnel*, Paris 2013.
- Grabowski R., *Zasady zmiany Konstytucji V Republiki Francuskiej*, *Przegląd Prawa Konstytucyjnego* 2014, t. 18, nr 2.

- Hennette-Vauchez S., *Bioéthique et Constitution*, w: 1958–2008. Cinquantième anniversaire de la Constitution française, red. B. Mathieu, Paris 2008.
- Imbach R., Romain M., *L'IVG inscrite dans la Constitution: le détail des votes des députés et sénateurs réunis en Congrès*, Le Monde, 4.03.2024, https://www.lemonde.fr/les-decodeurs/article/2024/03/04/l-ivg-inscrite-dans-la-constitution-le-detail-des-votes-des-deputes-et-senateurs-reunis-en-congres_6220076_4355770.html [dostęp: 9.04.2024 r.].
- IVG: le droit à l'interruption volontaire de grossesse dans les discours publics, Vie publique, 11.03.2024, <https://www.vie-publique.fr/discours-dans-lactualite/286429-interruption-volontaire-de-grossesse-les-discours-publics-sur-livg> [dostęp: 4.02.2025 r.].
- Kubuj K., *Zmiana Konstytucji V Republiki Francuskiej. Przedmiot – tryb – kontrola*, Warszawa 2018.
- Laidler P., Stolicki D., Jakubiak Ł., Sokołowski J., *The Constitutionalization of Politics: Theoretical Considerations and Institutional Arrangements*, w: *Constitutionalization of Politics in Comparative Perspective*, red. P. Laidler, D. Stolicki, Ł. Jakubiak, J. Sokołowski, New York–Abington 2025.
- Le Bot L.-M., *L'avortement comme droit constitutionnel. Conditions juridiques de possibilité et conséquences sur la notion de droits*, L'Année canonique 2024, nr 66.
- Les révisions constitutionnelles, <https://www.conseil-constitutionnel.fr/la-constitution/les-revisions-constitutionnelles> [dostęp: 26.04.2024 r.].
- Machaj Ł., *Dobbs v. Jackson Women's Health Organization – epitafium dla Roe v. Wade*, Białostockie Studia Prawnicze 2023, t. 28, nr 3.
- Noel J., *La constitutionnalisation de la liberté de recourir à l'IVG*, Civitas Europa 2024, t. 52, nr 1.
- Pfersmann O., *Le renvoi préjudiciel sur exception d'inconstitutionnalité – la nouvelle procédure de contrôle concret a posteriori selon les articles 61-1 et 62 de la Constitution*, w: 50 lat Konstytucji V Republiki Francuskiej. Związki konstytucjonalizmu francuskiego i polskiego, red. M. Granat, K. Wojtyczek, Warszawa 2011.
- Portier Ph., *Le clivage religieux/séculier dans la France contemporaine*, L'Année sociologique 2021, t. 71, nr 2.
- Proposition de loi constitutionnelle visant à protéger et à garantir le droit fondamental à l'interruption volontaire de grossesse, Vie publique, 30.10.2023, <https://www.vie-publique.fr/loi/287299-proposition-de-loi-droit-ivg-dans-la-constitution> [dostęp: 28.01.2025 r.].
- Puppinck G., *Degeneracja praw człowieka*, Kraków 2021.
- Schmitt C., *Nauka o konstytucji*, Warszawa 2013.
- Tongue Z.L., *France's Constitutional Right to Abortion: Symbolism over Substance*, Medical Law Review 2024, t. 32, nr 3.
- Zoller E., *La fin du droit national à l'interruption volontaire de grossesse aux États-Unis: Quels enseignements pour l'Étude comparative des droits?*, Revue Française de Droit Constitutionnel 2024, nr 137.